

הזירה הצפונית – האתגר הביטחוני העיקרי

אודי דקל וכרמית ולנסי

הקדמה

אִי־היציבות המאפיינת את העולם הערבי בשנים האחרונות, מאז פרוץ הטלטה האזורית, נמשכת. למשטרים במדינות ערב אין מוטיבציה או יכולת להתמודד עם בעיות היסוד המזינות אִי־שקט, בכוונות ובפועל, ובמרכזן המצב החברתי־כלכלי. לזעזועים הפנים־מדינתיים מתווספים שסעים ומתיחויות בין השחקנים האזוריים, ובפרט אלו שבין המחנה השיעי בהובלת איראן לבין המחנה הסוני בהובלת ערב הסעודית, שגם מסוכסך בתוך עצמו. עם זאת, המסגרות המדינתיות שורדות והערכות קודמות בדבר פירוק הסדר המדינתי באזור והתפוגגות הגבולות, תוצרי הסכמי סייקס־פיקו, התבררו כחפוזות. הערכה זו תקפה גם לסוריה, שבשלבים מוקדמים יותר של מלחמת האזרחים המתחוללת בה מעל לשש שנים, נראה היה שגבולותיה מיטשטשים והמבנה המדינתי חדל להתקיים.

הלחימה בסוריה נמשכת, אך עקב הישחקות המחנות היריבים נראה שהלחימה שוככת. הקואליציה הסובבת את משטר בשאר אל־אסד, הכוללת את רוסיה, איראן ושלוחיה ובכללם חיבאללה, הצליחה לבלום את הנסיגה בכוחו של המשטר, ולפיכך גרפה ניצחון אסטרטגי. ברם, משטר אסד אינו מסוגל להתקיים ללא הקואליציה החיצונית הפרו־אסדית. שדה מערכה מקביל הוא התחום המדיני – תהליך הידברות המתנהל בניסיון לעצב את דמותה העתידית של המדינה הסורית בהובלתה של רוסיה. בה בעת חל שינוי במאזן הכוחות הבין־מעצמתי במזרח התיכון. בעוד ארצות הברית נסוגה מתפקידה כשוטר העולם ומתמקדת בבעיות בוערות יותר, במיוחד המשבר עם צפון־קוריאה, רוסיה חזרה למזרח התיכון, התבססה בסוריה בכוונה להיאחז בה לאורך זמן ואף קיבלה בפועל מארצות הברית את האחריות ל"תיק הסורי". רוסיה היא זו המובילה הידברות בין הגורמים הרלוונטיים למלחמה בסוריה, במטרה לגבש

הסדרה שתשים קץ למלחמת האזרחים. במקביל מנסה רוסיה להרחיב את השפעתה בהקשרים מזרח-תיכוניים נוספים, ביניהם התהליך המדיני בין ישראל לפלסטינים. תוך כך חותרת מוסקבה לשפר את יחסיה עם כלל הגורמים האזוריים: עם השיעים – הציר בהובלת איראן מצד אחד, ועם הסונים – ערב הסעודית, טורקיה, מצרים וירדן מנגד. גם סין מצידה מקדישה למזרח התיכון תשומת לב גוברת ומנסה להרחיב את השפעתה באזור באמצעות השקעה בפרויקטים כלכליים, בין היתר בסוריה.

גם במאזן הכוחות האזורי חלו שינויים על רקע המלחמה בסוריה ובעקבותיה. 'המדינה האסלאמית' כפי שהכרנו נמצאת בשלבי תבוסה אחרונים, בעיקר לאחר שחרור "בירתה" בסוריה, אֶרֶקָה (אוקטובר 2017), ומרבית השטחים שבהם שלטה במזרח סוריה. אובדן הטריטוריה של 'המדינה האסלאמית' אין משמעותו סוף האיום מצד דאע"ש, שכן ברחבי המזרח התיכון פזורים תאים המחויבים לרעיון הסלפייה ג'האדייה, וצפוי שהם ימשיכו להציב אתגרים למשטרים ולמדינות במזרח התיכון (ומעבר לאזור), ובכללם ישראל. הפיגוע שהתרחש במסגד אֶרֶוּדָה בצפון סיני בשלהי נובמבר 2017 וגרם למותם של יותר מ-300 אזרחים, מהווה ראייה ברורה לכך. במקביל, איראן המונחית על ידי שיקולים אסטרטגיים ארוכי טווח היא המרויחה הגדולה מהתהפוכות במזרח התיכון. למעשה, ארצות הברית אפשרה לאיראן להעמיק את השפעתה בעיראק, רוסיה אפשרה לה להיאחז בסוריה והמערב אינו מפריע לה להמשיך לחזק את מעמדה בלבנון באמצעות חזבאללה, ולבסוף – המרידה החות'ית בתימן נתנה לה אחיזה גם במוצא מים סוף לאוקיינוס ההודי. וכך מצטיירת איראן ככוח שגרף הישגים לא מבוטלים במזרח התיכון, בהתאמה ליעדיה האסטרטגיים ארוכי הטווח – לייצר לעצמה גשר יבשתי עד הים התיכון, לבצר את מעמדה כמעצמה אזורית ובמסגרת זו גם לערער יחסים בין המדינות הסוניות באזור, ולבסס לעצמה מאחזים על גבול ישראל בסוריה ובלבנון, ושוב – בין היתר באמצעות חזבאללה, שמעמדו ויכולותיו הצבאיות התחזקו על רקע מלחמתו בסוריה לצד צבא אסד.

לנוכח מגמות והתפתחויות מגוונות אלה נמצאת ישראל במצב אסטרטגי מורכב. מחד גיסא, האיום הצבאי מצד צבאות סדירים פחת במידה משמעותית, ובה בעת, התיאום בינה לבין מדינות ערביות מובילות מתהדק. מאידך גיסא, אי־יציבות במרחב המזרח התיכון כולו ובפרט הרחבת "שטח החיכוך" בין ישראל לבין איראן ושלוחיה מגבירות סבירות להסלמה, בעיקר מול חזבאללה, וכן בחזית הסורית – לאחר שאיראן הבטיחה את יחסי הגומלין בין משטר אסד לבין המחנה השיעי בהובלתה. בכל אלה גלומים איומים לישראל. עם זאת, אי־יציבות האזורית טומנת בחובה גם הזדמנויות שישראל תוכל לנצל לשיפור מצבה המדיני־ביטחוני על בסיס זהות אינטרסים עם

מדינות סוניות מובילות ובאמצעות גיבוש מענה משולב של רכיבי עוצמה רכה וקשה, פעילות עצמאית ושיתופי פעולה עם מדינות באזור ובתיאום מעצמתי, בעיקר עם ארצות הברית אך גם עם רוסיה.

סוריה – תמונת מצב

השנה החולפת התאפיינה בדעיכה בעצימות מלחמת האזרחים בסוריה ובהבסת כוחות 'המדינה האסלאמית' בסוריה ובעיראק. רוסיה והקואליציה הפרו-אסדית משדרות תמונת ניצחון מאז השתלטותן על חלב, בשלהי 2016. הפסקות האש שהוסכמו בחסותה של רוסיה בין הגורמים הלוחמים העיקריים (להוציא 'המדינה האסלאמית') מחזיקות מעמד חרף הימשכות הלחימה במספר כיסי התנגדות, בעיקר של פלגי הסליפיה-ג'האדייה. בחודשים האחרונים של שנת 2017 פעלו איראן ורוסיה להשבת שליטתו של משטר אסד במזרח סוריה – אזור משאבי האנרגיה. הגם ששליטתו במרכז של סוריה אינה מוחלטת, כוחותיו נלחמים בחזיתות שונות, ויכולתו להמשיך להילחם תלויה בגיבוי שהוא זוכה לו מצד הכוח הרוסי הפועל בסוריה, מצד איראן והמליציות השיעיות שהיא מפעילה (כ-20 אלף לוחמים, נכון לנובמבר 2017), וכן חזבאללה. חולשתו של אסד נחשפת גם באזורים המצויים לכאורה תחת שליטתו, המתאפיינים במשילות חלקית ומקוטעת ובהיעדר חוק וסדר. באזורים אלה ממשיכות לפעול מיליציות מקומיות שאינן כפופות למשטר. סוריה אינה מתפקדת כמדינה והשירותים האזרחיים שהיא מספקת חלקיים בלבד (כך גם ב"עלוויסטן" – האזור שבו מתגוררת אוכלוסייה עלוית הנאמנה למשטר). על אף כינון ועדות כלכליות בינלאומיות העוסקות בתכנון שיקום כלכלי ותשתיתי מעמיק וארוך טווח לסוריה, מימוש הכוונות אינו נראה באופק. כ-11 מיליון סורים שוהים באזור הנשלט על ידי משטר אסד, שישה מיליון באזורי האופוזיציה ושישה מיליון נוספים נמלטו מסוריה ולנוכח הימשכות הלחימה, חזרתם אינה צפויה בעתיד הנראה לעין.

בפועל, סוריה מחולקת כיום למספר אזורי שליטה: משטר אסד, בסיוע הדוק של תומכיו, שולט בעמוד השדרה של סוריה (ציר חלב – חמה – חומס – דמשק, גזרת החוף, עוטף לבנון ואזור משאבי האנרגיה במזרח); הכורדים שולטים בצפון-מזרח סוריה; קיימות מובלעות סוניות בצפון (בעיקר אזור אידליב) שטורקיה קיבלה אחריות לייצובן, במרכז (אזור דמשק) ובדרום סוריה (אזור דרעא ורמת הגולן). באותן מובלעות החילו רוסיה, איראן וטורקיה את הסכם אזורי ההרגעה (de-escalation), שסוכם ביולי 2017 בהובלת רוסיה, בהתחשב במאזן הכוחות בין הפלגים והמחנות השונים

המעורבים במלחמת האזרחים, ובתיאום עם ארצות הברית וירדן. הסכם זה אמור להישאר בתוקף עד מארס 2018.

יכולתה של רוסיה להוביל את התהליך שהביא להסכמה על הפסקת האש, ולמעשה להכתיב את תנאיה, שיקפה את התחזקות מעמדה המדיני והצבאי בסוריה על רקע מלחמת האזרחים ולכן גם במזרח התיכון – במידה רבה על חשבון ארצות הברית. ואכן, ארצות הברית מילאה תפקיד משני בלבד בגיבוש הפסקת האש ובכינון אזורי הרגעה. תרומתה הסתכמה בעיקר בניסיון לשמור על האינטרסים של שתי בעלות בריתה – ישראל וירדן – בהקשר זה, על ידי סיכום עם רוסיה בנוגע להסדר ההרגעה בדרום סוריה ובכינון אזור ביטחוני בשליטה אמריקאית בדרום-מזרח המדינה. באזור זה אומנו וצוידו כוחות האופוזיציה המתונים יותר, ביניהם 'צבא סוריה החופשי', אך לקראת סוף 2017 הודיעה וושינגטון על הפסקת התמיכה בארגונים. ישראל עודכנה במגעי ההסדרה מאחורי הקלעים וחששותיה בנושא פריסת הכוחות האיראניים, שלוחיהם וחזבאללה הובאו בחשבון אך באופן חלקי בקביעת מרחב בטוח בין שבעה ל-20 קילומטרים מהקו ברמת הגולן, שבו לא ייערכו כוחות איראניים ושלוחיהם.

האתגר שעל הפרק הוא תהליך בנייה מחדש של המדינה הסורית. על אף נפילתה של בירת 'המדינה האסלאמית' בסוריה, אֶרֶק, כמעוז המרכזי האחרון של הארגון, הרעיון הג'האדיסטי עצמו לא יתפוגג במהרה, וצפוי כי לוחמי הארגון המתפזרים בשטח ימשיכו לפעול בניסיון לערער כל ניסיון לכוון במדינה רגיעה שתאפשר לנהל בה תהליך שיקום רציף.

מעורבות רוסיה

ההתערבות הצבאית והמדינית של רוסיה בסוריה נועדה בראש ובראשונה להבטיח את הישרדותו של השלטון העלווי במדינה (לאו דווקא את שלטונו של אסד אישית). בטווח הזמן הרחוק יותר חותרת רוסיה לשמר נוכחות צבאית-מבצעית מתמשכת בסוריה, הגם שלא בהכרח באותו היקף של מעורבותה במלחמה. לתפיסת מוסקבה, מעורבותה של איראן במלחמה היא לגיטימית כשם שההתערבות הרוסית עצמה לגיטימית. ההצדקה היא בקשתו של המשטר הסורי בראשות הנשיא אסד משותפותיו האסטרטגיות, איראן וסוריה, לסייע בידו למגר את מתנגדיו ואת גורמי הטרור בשטח המדינה, ולהשאירו בשלטון (בניגוד לארצות הברית, שמעורבותה לא התבקשה). נכונותה של איראן למלא תפקיד בלחימה הקרקעית ולספק משענת לשיקום מעמדו של משטר אסד הופכים אותה נכס לרוסיה. לפיכך, בראיית מוסקבה, לאיראן אמור להיות תפקיד גם בעיצובה של סוריה ביום שאחרי מלחמת האזרחים. יתר על כן, איראן

נבחרה על ידי רוסיה, לצד טורקיה, כגורם שיבטיח את ההסדרה בסוריה במסגרת השיחות המתנהלות באסטנה ובסוצ'י בהובלתה, בניסיון לגבש את ההסדר שישים קץ למלחמה. בטווח הזמן הקרוב איראן וחזבאללה נחשבים בעלי ברית של רוסיה, שכן הם מסייעים לה לקדם את האינטרסים שלה בסוריה, הגם שהאינטרסים של איראן ושל רוסיה לא בהכרח יחפפו בטווח הארוך, ומחלוקות ביניהן באשר לאופי המשטר בסוריה צפויות להתגבר עם הזמן.

התהליך המדיני לייצוב סוריה, שאותו מובילה רוסיה על בסיס החלטה 2254 של מועצת הביטחון של האו"ם, כולל מספר שלבים: הראשון – תקופת מעבר של הפסקת אש וייצוב המצב; השני – ניסוח חוקה (הצדדים הסוריים היריבים יצטרכו להגיע להסכמה לגבי שורת נושאים כבדי משקל הנוגעים לאופי וזהות המדינה, ביניהם: סוריה כמדינה חילונית או דתית-אסלאמית, האם זהותה תהיה ערבית, האם תהיה מדינה מאוחדת או פדרציה, ועוד); השלישי – בחירות לנשיאות ולפרלמנט. מוסקבה אינה מעוניינת לכפות הסדר אלא לדרבן את הצדדים להתקדם לעברו בעצמם, תוך שילוב שחקנים משפיעים ובעלי אינטרס בסוריה, בעיקר איראן וטורקיה (שגם ביניהן עלולות להתפתח עם הזמן מחלוקות בהקשר לעתיד סוריה), וכן לערב בתהליך את ארצות הברית ומדינות ערביות סוניות, בפרט ירדן, ערב הסעודית ומצרים. בשלב זה, בשלהי 2017, החסם העיקרי המונע מהצדדים הניצים בסוריה להסכים לתקופת מעבר ממלחמת אזרחים לניסוח חוקה ובחירות הוא דרישת האופוזיציה שאסד יעזוב את משכן הנשיאות לאלתר. מוסקבה עצמה גורסת כי ההחלטה בדבר שלטון לגיטימי מוטלת על הסורים עצמם, אך כדי שאפשר יהיה להגיע לבחירות נדרש תחילה להשתלט על הכאוס, קרי, להפסיק את הלחימה, לייצב את המדינה מבחינה פוליטית ורק בהמשך לקיים דיון על עתידו של אסד.

המעורבות האיראנית

איראן, המונחית על ידי ראייה אסטרטגית ארוכת טווח, מתמקדת בניצול מיטבי של הזדמנויות שנקרו בפניה כדי להרחיב את השפעתה האזורית. בין הזדמנויות אלה יש למנות את הוואקום שנוצר עם התרחקות ארצות הברית מהמזרח התיכון, וערעור היציבות בעקבות מלחמות האזרחים בעיראק, בתימן ובסוריה שאפשרו לה להתערב, וכך לעצב סביבה נוחה לה; מחיקת המאחז הטריטוריאלי של 'המדינה האסלאמית' על ידי ארצות הברית והקואליציה שהנהיגה אפשרה לאיראן להגביר את מעורבותה והשפעתה בעיראק ובסוריה; הסרת הסנקציות מעליה בעקבות הסכם הגרעין שיפרה את מצבה הכלכלי ופינתה קשב ומשאבים להתערבות באזורי עימות במזרח התיכון;

לאיראן השפעה מכרעת בשלוש בירות ערביות – בגדאד, דמשק ובירות. בד בבד מתחזקת שליטתה של איראן באזורי גבול – בין איראן לעיראק, בין עיראק לסוריה ובין סוריה ללבנון – לביסוס הגשר היבשתי שלה עד הים התיכון, שאותו היא חותרת למסד; היא מפעילה גורמי כוח – מיליציות שיעיות עממיות בעיראק ובסוריה, הצבא הסורי, חזבאללה ואף צבא לבנון. התבססות בסוריה חשובה מאוד לאיראן כבסיס להיערכות צבאית של כוחותיה ושלוחיה, וגם כמסד להקמת בסיסים אוויריים וימיים (מאפשרים נוכחות במזרח הים התיכון וסיוע לחזבאללה ושלוחיה) ומתקנים לייצור טילים, וכן להעמקת השליטה בלבנון ולהרחבת שטח החיכוך עם ישראל.

התיאום עם רוסיה חשוב לאיראן כדי לייצב את המצב בסוריה, להפחית את ההשפעה האמריקאית-ישראלית בזירה ולשמור על מעמדה הדומיננטי בסוריה לאורך זמן. מחמד רזא שיבאני, שכהן כשגריר איראן בסוריה עד סוף 2016,¹ אמר בהתייחסותו להתפתחויות בסוריה ולשיתוף הפעולה בין איראן ורוסיה כי איראן תומכת בכל מהלך רוסי שנועד לאפשר את הפגת המתיחות בסוריה, הגם שאינה מעורבת ישירות בכל המהלכים הדיפלומטיים שרוסיה מובילה. עוד ציין כי שיתוף הפעולה בין איראן לרוסיה הוא צורך אסטרטגי משותף לשתי המדינות, והוא שאפשר את ההישגים הצבאיים והמדיניים במאבק נגד הטרור בסוריה. גם נציג רשמי של השלטון במוסקבה (במעמד שלא לציטוט/ייחוס) טען כי הברית האסטרטגית בין איראן לרוסיה התבססה על הצורך לשמר את משטר אסד ולמגר את גורמי הטרור הג'האדיים. שיבאני הדגיש את הצורך לשמר את הברית בין איראן ורוסיה לנוכח המאמצים מצד גורמים זרים לפגוע בה, ובהם ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו, החותר לדבריו לתקוע טריז בין רוסיה לאיראן.

איראן מציבה איום גובר לישראל. בממד הכוונות היא נשענת על קיצוניות דתית, והמשטר בה מדגיש עוינות בוטה וגלויה לישראל. בממד היכולות, מלבד האפשרות להשלמת התוכנית האיראנית לפיתוח יכולת גרעין צבאי בעשור הקרוב, כבר כיום מציידת איראן את חזבאללה, שכוחותיו מצויים בלבנון ובסוריה, בעשרות אלפי טילים ורקטות, כולל בעלי ראשי קרב מדויקים יותר, ובכלי טיס בלתי מאוישים תוקפים. מלבד חזבאללה היא מפעילה בסוריה את 'כוח קודס', את צבא סוריה הנאמן לאסד ומיליציות שיעיות (ביניהן עיראקיות ואפגניות). שלוחיה של איראן בזירה הצפונית, בשל היותם חלק מהקואליציה הפרו-אסדית, נהנים ממטריית הגנה אווירית שמספקות סוללות טילי קרקע-אוויר מתקדמות רוסיות (S-400) הפרוסות בשטח סוריה. בנוסף, איראן תומכת ומעודדת לטרור גורמים פלסטיניים – חמאס והג'האד האסלאמי הפלסטיני.

איומיו של מנהיג חזבאללה חסן נסראללה כלפי ישראל, בין היתר בתקיפה מדויקת של מכל האמוניה בחיפה וכור המחקר הגרעיני בדימונה, אינם מתואמים תמיד עם ההנהגה האיראנית, אך סביר להניח שהפעלת כוח על ידי חזבאללה תיעשה בתיאום הדוק עם טהראן, אם לא בהנחייתה. כן סביר שהמשטר האיראני בונה ומשמר יכולות לתקיפת עומק בישראל כדי להרתיעה מפני פגיעה בתשתיות הגרעין באיראן, וכן על מנת לאפשר תגובה צבאית מסיבית למקרה שישראל תפעיל יכולות נגד איראן גופא. החתירה האיראנית להשפעה גוברת בזירה הצפונית מטרידה את ישראל, שכן איראן יכולה לאתגר את ישראל בשלוש שכבות נפרדות ומשלימות: בדרום סוריה עשויה איראן לפרוס את חזבאללה ולצידו מיליציות שיעיות, בחסות שיתוף הפעולה של גורמים אלה עם הצבא הסורי הנאמן לאסד, ובטווח המאפשר גישה מהירה למרחב הגבול ברמת הגולן. כך תיווצר חזית נוספת בכל עימות בין חזבאללה ושלוחי איראן לישראל; הגשר היבשתי ('דרך השחרור' בלקסיקון השיעי) שאיראן יצרה דרך עיראק וסוריה ללבנון מאפשר גישה ישירה ונוחה לשם סיוע לחזבאללה ולמשטר אסד, ומעצים את האיום הישיר על ישראל מסוריה ומלבנון; שכבה נוספת עשויה לכלול התבססות איראנית לטווח ארוך בסוריה במספר אופנים: ראשית – הפיכת סוריה למרכז לוגיסטי איראני הכולל תשתיות לייצור ולהרכבת נשק, תמיכה לוגיסטית וחימוש שלוחי איראן באזור. שנית – הקמת "חזבאללה סוריה", בדומה למודל חזבאללה בלבנון והמיליציות השיעיות העממיות בעיראק. זאת, באמצעות גיוס גורמים סוריים ושילובם עם מיליציות מתנדבים שיעיות זרות (עיראקים, אפגנים ואחרים). משימותיו של כוח זה יכללו הגנה על המשטר ועל נכסים איראניים בסוריה לאורך זמן, לצד יצירת איום כלפי ישראל. שלישית – הפיכתה של סוריה למעין מדינת חסות איראנית, בתהליך איטי והדרגתי, שבמסגרתו תהדק איראן את חיבור המרחב הסורי ל'סהר השיעי', תוך שימוש במנופים פוליטיים, כלכליים, צבאיים וחברתיים-דמוגרפיים כמו ניווד אוכלוסיות, כפי שעשתה בגבול סוריה-לבנון.

מדיניות ארצות הברית

בעוד ארצות הברית קרבה להשלמת המשימה העיקרית של הבסת 'המדינה האסלאמית', ראוי שהממשל ייערך להתמודדות עם האתגרים הבאים: עתיד השטחים ששחררו משליטת 'המדינה האסלאמית', לידי מי תועבר השליטה וכיצד תימנע חזרת הגורמים הג'האדיסטיים; מעמדה ותפקודה הדומיננטיים של איראן בעיראק, בסוריה ובלבנון, ועתיד הגשר היבשתי והאווירי שיצרה מטהראן לדמשק ולבירות; עתידה של סוריה ואיזה סדר מדינתי יכונן בה, ותוך כך הורדת אסד מכס השלטון; כיצד תמומש מחויבותה

של ארצות הברית כלפי בעלות בריתה, בדגש על ירדן וישראל, אך גם כוחות המורדים שהופעלו על ידיה, בעיקר הכורדים בסוריה. עדיין לא גובשה אסטרטגיה אמריקאית לקידום יעדים אלו, ולא ברור אילו מנופים שאינם צבאיים עומדים לרשותה. לפיכך, בשלב זה תומכת ארצות הברית במהלכה של רוסיה להפסקת האלימות בסוריה באמצעות כינון הפסקת אש ואזורי הרגעה, בד בבד עם התנעת מהלך מדיני, שתחילתו תקופת מעבר ואחריתו בחירות חופשיות.²

ארצות הברית מוטרדת מכך שפירוק 'המדינה האסלאמית' לא יכחיד את רעיון דאע"ש, ולכן המוטיבציה להמשיך בג'האד תניע צעירים להתגייס לפעילויות. כן יימשכו העברות כספים לתאי טרור, לצד הטפה והסתה ברשתות חברתיות ובמסגדים. קבוצות ג'האדיות יתבססו במרחב המדברי והכפרי בסוריה ובעיראק. מגמות אלה יספקו לאיראן תירוץ להישאר בשטח כגורם מייצב. כך ייראה תפקידה המייצב, לכאורה, בעיני השלטונות בדמשק ובבגדאד וגורמים נוספים בקהילה הבינלאומית. יצוין כי לראש ממשלת עיראק חידר אלעבאדי מיוחס תפקיד מרכזי בייצובה של עיראק ובצמצום ההשפעה האיראנית בה. קרבתו לארצות הברית בהשוואה לקודמו נורי אל-מאלכי מגבירה את הסיכוי לכך שיזכה לסיוע אמריקאי בהקשר זה.

אשר לתיאום האסטרטגי עם ישראל, הבעיה העיקרית היא חוסר נכונות אמריקאית להישאב למערבולת הסורית בכלל, ולבצע פעולה צבאית נגד התבססות איראן שם בפרט. בפועל, הממשל על כל ענפיו עדיין מרוכז בלחימה ב'מדינה האסלאמית' ואינו פנוי לעסוק בבעיה החמורה יותר – השפעתה האזורית הגוברת של איראן. סוריה כשלעצמה אינה אינטרס אמריקאי, אך היא חשובה במסגרת המערכה מול איראן וליחסיה של ארצות הברית עם בעלות בריתה ישראל, ירדן וערב הסעודית. עם זאת, חוסר תשומת לב או מוטיבציה מנעו מארצות הברית לנצל את ההזדמנות להקים חיץ מצפון לדרום, מטורקיה לערב הסעודית דרך עיראק וירדן, כדי לקטוע את הגשר האיראני ממזרח למערב. אולי עדיין קיימת אפשרות לעשות כן. ישראל ככל הנראה תזכה למרחב פעולה מבצעי מלא בסוריה ובלבנון, ללא סייגים מצד ממשל טראמפ, אולם אין פירוש הדבר שהיא תיהנה מגיבוי ומסוג של "רשת הצלה", אם תסתבך בלחימה.

היום שאחרי 'המדינה האסלאמית'

תבוסתה של 'המדינה האסלאמית' מהווה נקודת ציון נוספת בתהליך ייצובה ועיצובה של סוריה תחת משטר אסד על ידי הקואליציה הרוסית-איראנית, וקיבוע מעמדו כריבון. זאת, בהיעדר גורם כוח משמעותי אחר שיוכל להשתלט על השטחים המפונים. היעלמות 'המדינה האסלאמית' תייצר חלל טריטוריאלי, שאליו יחדרו כנראה כוחות

המשטר בחסות איראנית ובסיוע רוסי, וכך תועמק שליטתם על שטחי המדינה. עתיד השטחים ששחררו על ידי הכוחות הכורדיים-סוריים (SDF ו-YPG) יהווה נקודת מבחן לנאמנותה של ארצות הברית לבעלות בריתה, ולהשפעה הטורקית בסידור גבולה עם סוריה ובהנחלת הסדר החדש בסוריה. זאת, בשל חוסר נכונות אמריקאית להשאיר בסוריה כוחות הנדרשים כדי לאתגר את הנוכחות האיראנית, ולסייע לגורמים מקומיים להתבסס בשטחים המפונים.

בנוסף, קריסת 'המדינה האסלאמית' עלולה למצב מחדש את מעמדו של אל-קאעדה כמוביל הג'האד העולמי בסוריה ובזירות אחרות במזרח התיכון. בקרב כוחות המורדים הסורים, ארגון היאת תחריר א-שאם (אל-נוצרה בשם הקודם) יציר אל-קאעדה הוא מעוז הכוח הלוחם האחרון כמעט במשטר אסד. ואולם, גם אם 'המדינה האסלאמית' תמוגר, היא צפויה להמשיך להתקיים בדרכים אחרות: אפשר שדאע"ש יאמץ את "מודל אל-קאעדה" – הליבה תועתק מסוריה ומעיראק לשלוחות מבוזרות ברחבי המזרח התיכון (כולל צפון אפריקה) ולמזרח אסיה, ולצד פעילותו בזירה המזרח-תיכונית הוא ייצא את הטרור גם לזירה העולמית; האפשרות של "חזרה למקורות" כוללת חבירה של שרידי 'המדינה האסלאמית' לארגון האם אל-קאעדה בהנהגת אל-זואהירי, כפשרה שתאפשר להמשיך במאבק למימוש הרעיון הסלפי-ג'האדי על אף התבוסות והחולשה הארגונית, הכלכלית והתדמיתית. אפשרות אחרת היא ש'המדינה האסלאמית' תמשיך להתקיים באופן עצמאי אולם ללא בסיס ארגוני, מוחשי והיררכי. קיומה יתמצה בהיבט הרעיוני ובכינון רשת טרור עולמית שתהווה מקור השראה בעיקר לפיגועי טרור ברחבי העולם, במיוחד באמצעות תעמולה ברשת לשם העלאת המוטיבציה לביצוע פיגועי טרור.

מה צופן העתיד לסוריה – מבנה היברידי

בשיח המתקיים בפורומים שונים בנוגע להסדר העתידי בסוריה מדובר בעיצוב מדינה מאוחדת בעלת שלטון מרכזי. הגורמים השונים המעורבים במאמצי ההסדרה, ובכללם רוסיה וארצות הברית וכן איראן, טורקיה ומחנה מדינות ערב הסוניות – כולם מכוונים את מאמציהם להשבת הסדר המדינתי בסוריה. בנקודה זו נפגשים האינטרסים של כל אותם גורמים, החלוקים ביניהם בסוגיות רבות אחרות. סוריה כמדינה מאוחדת היא גם רצונה של מרבית האוכלוסייה המקומית. אי לכך, ניתן להניח כי במסגרת הסדר שיסיים את המלחמה, הקליפה המדינתית וקיום שלטון המרכזי יישמרו.

עם זאת, צפוי שהמערכת הפנימית בסוריה תהיה מורכבת ושברירית. זאת, כתוצאה מגורמים שונים הצפויים להקשות על השלטון המרכזי לבסס לעצמו בסיס לגיטימציה רחב ולהפגין משילות אפקטיבית בכל שטח המדינה. עדויות קיימות לחולשת מעמדו

של אסד אישית ומשטרו בכלל צפויות לקבל משנה תוקף בתום המלחמה, עקב חורבן הכלכלה וקשיי השיקום, וכן כתוצאה מכוונתם של גורמי כוח פנימיים וחיצוניים לשמור על עוצמה והשפעה שצברו במהלך המלחמה. השלטון עצמו נותר חלול ויהיה נתון להשפעה איראנית ורוסית, ולפיכך משולל עצמאות מדינית. זאת ועוד, זיכרונות קולקטיביים מרים שנצברו בלב האוכלוסייה הסורית במשך שנות הלחימה, ובפרט כתוצאה מהתנהלותו האכזרית של אסד במהלכה וגם כיום (ממשיך להטיל חביות נפץ על מרכזי אוכלוסייה), יפריעו למשטרו להתבסס מחדש. בין היתר, אסד יתקשה לשכנע את ההמונים כי בעייתה המרכזית של סוריה היא ישראל, ולא חולי היסוד של המדינה והחברה הסורית. לכן, גם אם הנשיא אסד יוכרז כמנצח וברמה הרשמית סוריה תהיה תחת שלטון מרכזי עלווי, היא לא תהיה המדינה שהייתה ערב המלחמה. אפשר בהחלט שבפועל, לצד המסגרת המדינית הפורמלית יתקיימו בה זו לצד זו תתי-ישויות פוליטיות במעין מבנה פדרטיבי.

בהתאם למפת אזורי השליטה כפי שהתעצבה בשלהי 2017 (ותוארה לעיל), מאחזו של השלטון המרכזי העלווי יהיה ברצועת החוף ועמוד השדרה של סוריה, בציר המרכזי חלב-חומס-דמשק ודרומה עד דרעא, שלאורכו שוכנת רוב האוכלוסייה, בעוד שבגבול סוריה-לבנון תישמר השפעתו ונוכחותו של חזבאללה. בצפון-מזרח סוריה צפויה להתקיים ישות אוטונומית כורדית; מספר מובלעות ובעיקר מרחב אידליב עד גבול סוריה-טורקיה יהיו אזורי סוניים (כנראה בהשפעה טורקית); בדרום סוריה וכן באזורים נוספים יהיו מובלעות של גורמי ג'האד שיתאפיינו במשילות נמוכה, בכאוס ובהמשך הלחימה בעצימות משתנה. מוערך כי בין המובלעות תתקיימנה תחרות, שתתבטא לפרקים בעוינות ובמקרים אחרים בשיתוף פעולה, בין לבין עצמן ובין לבין השלטון הפורמלי. במצב של ממשל מרכזי רופף לצד ישויות נפרדות לא ייפתרו המחלוקות ולא תשכך האיבה בין הגורמים בזירה. סכנת ההתלקחות לא תיעלם שכן הישויות השונות צפויות לשאוף להעמיק את האוטונומיה שלהן, ואולי אף להרחיב את תחומי שליטתן.

עם זאת ובמהלך הזמן, אפשר שיתרחש מעבר ממצב מורכב ו"היברידי" זה דרך סדר פדרטיבי לשלטון מרכזי מתחזק (לא בהכרח תחת אסד). זאת, בתנאי שתתאפשר השתתפות האוכלוסייה במערכת הפוליטית. כדי שניתן יהיה לייצב את סוריה תידרש הכרה בינלאומית רשמית במדינה וגם בקיומן של תתי-הישויות, שיתעצבו בכפוף למאזן הכוחות בשטח ועל בסיס עדתי ודתי. בין היתר תידרש הבשלה של תנאים לאוטונומיה כורדית, שאולי תקיים זיקה לאוטונומיה הכורדית בעיראק, וכן ניסיון לבסס ישות סוניית נפרדת מתפקדת, שלא תישלט על ידי גורמי סלפייה ג'האדיה.

אף על פי שהתפתחות על פי תרחיש זה – המצריכה שינוי פרדיגמה ושימוש במושגי ניתוח חדשים לגבי אחדות סוריה – אינה רצויה לחלק מהגורמים המעורבים, נראה שסיכוייה לייצב את סוריה טובים יותר. לאחר שנות המלחמה הארוכות והשחיקה הכללית שנגרמה במהלך, לא מן הנמנע שגורמים שונים הפועלים במרחב הסורי יגיעו למסקנה שהמבנה הפדרטיבי הוא פתרון הביניים העדיף מבחינת הפוטנציאל שלו ליצור תנאים להתאוששות פוליטית, חברתית וכלכלית. כבמקרים רבים בעבר, הזמני עשוי להפוך קבוע במהלך הזמן.

ההיבט האופרטיבי – פוטנציאל לעימות צבאי בזירה הצפונית

התבססות איראן ושלוחיה בסוריה והצפי שהיא תנסה לשלוח זרועות לרמת הגולן, אל מול הקווים האדומים שהציבה ממשלת ישראל לנוכחותם בדרום סוריה, מעלים את הסבירות להסלמה עד כדי מלחמה בין ישראל לכוחות אלו. לפיכך, צה"ל נדרש לשפר את המוכנות להסלמה ואף למלחמה בזירה הצפונית נגד סוריה ולבנון. עימות – מוגבל או כולל – בין ישראל לחזבאללה בסיוע איראני (בעיקר בשילוב מיליציות שיעיות ואספקת נשק מתקדם) הוא האתגר הביטחוני שאליו נדרשת ישראל להתכונן. במהלך המעורבות במלחמה בסוריה התחזק הממד של חזבאללה כארגון צבאי המפעיל מסגרות לחימה מסודרות. חזבאללה צבר ניסיון בלחימה בשטח בנוי, לצד התנסותו בירי תלול מסלול ואף בהפעלת אמצעי לחימה מתקדמים, ביניהם כלי טיס בלתי מאוישים ונשק תלול מסלול ומונחה. בנוסף הוא העמיק את אחיזתו במרחב הגבול בין סוריה לבנון, לאחר שהרחיק (גם בתהליך של טיהור עדתי) גורמים עוינים ומתחרים, ומעמדו הצבאי והפוליטי כמגן לבנון התחזק. כל אלה תורמים לחיזוק תחושת הביטחון של הארגון ויאפשרו לו, כשתסתיים הלחימה בסוריה, להתפנות לאתגר הבא: מאבק בישראל. הערכה שגויה של כוונות הצד השני – ישראל מזה וחזבאללה מזה – עלולה על רקע זה להתפתח להסלמה נרחבת.

מלחמה נגד חזבאללה תגרום נזקים כבדים בעומק ישראל; אלפי טילים ורקטות ישוגרו לצפון ולעומק המדינה, במקביל יבוצעו ניסיונות חדירה של חוליות טרור וגרילה לשטח ישראל, לשם פגיעה ביישובים הסמוכים לגבול ובתשתיות חיוניות. בתנאים הנוכחיים יש להתייחס לבנון ולסוריה כאל זירה אחת, שכן הסלמה בחזית אחת תביא בסבירות גבוהה להסלמה בחזית השנייה, וצפוי כי חלק מהשיגורים יבוצעו משטח סוריה, ומיליציות שיעיות וכוחות צבא סוריה הנתונים למרות אסד יתקפו את ישראל ברמת הגולן. במקביל, איראן תעודד את חמאס ואת הג'האד האסלאמי הפלסטיני

לשגר נשק תלול מסלול מרצועת עזה לעבר ישראל ולבצע פיגועי טרור באמצעות חדירת הגדר ודרך המנהרות מעזה, בנוסף לעידוד חוליות טרור בגדה המערבית. המענה הישראלי כולל שלוש שכבות: הראשונה – שכבת הגנה אקטיבית ופסיבית לצמצום הפגיעה בעורף; השנייה – שכבת תקיפה מסיבית ומדויקת להשמדת אלפי מטרות ביממה, באמצעות חיל האוויר ויכולות ירי מנגד; השלישית – תמרון קרקעי של כוחות היבשה של צה"ל לעומק שטח לבנון ורמת הגולן, במטרה לעקור תשתיות של חזבאללה ולגרום לפירוק יכולותיו המבצעיות. מכיוון שרוב הטילים והרקטות של חזבאללה ערוכים ומוסתרים בבתים באזורים הכפריים והעירוניים בלבנון, התגובה הישראלית צפויה לגרום נזק כבד מאוד ופגיעה קשה בתשתיות ובאזורים מאוכלסים במדינה זו.

לדברי אלוף תמיר היימן, מפקד הגיס הצפוני,³ "אחרי שהבית הראשון שיש בו טילים ורקטות ייתקף, האוכלוסייה הלבנונית תבין כי עליה להתפנות במהרה... התפיסה שלנו של הכרעה אינה נובעת מהמרדף אחרי כל משגר רקטה". לדבריו, ככל שצה"ל יחדור עם כוחות לעומק שטח לבנון, יכולת השיגור של חזבאללה תפחת בצורה משמעותית. עוד הוסיף לגבי קווי הסיום, שהעובדות שצה"ל יקבע בשטח יהיו חד-משמעיות ולא יהיו ניתנות להפרכה או למניפולציה.

סיכום והמלצות

על ישראל לגבש את מדיניותה ואת מהלכיה לנוכח המגמות בזירה הצפונית, בהתחשב בשלושה אילוצים מרכזיים. ראשית, אל לה לאפשר התבססות איראנית בסוריה, שתהפוך את סוריה למדינת חסות איראנית ותרחיב את שטח החיכוך בינה לבין איראן ושלוחיה ומול ישראל. שנית, היחסים עם רוסיה הם נכס אסטרטגי עבור ישראל, ומשום כך עליה לתמרן בין פגיעה במטרות מאיימות בסוריה, המחוברות לאינטרסים רוסיים חיוניים, לבין הרצון להתמיד בתיאום אסטרטגי יעיל מול מוסקבה. שלישית, יש לצאת מנקודת הנחה כי ארצות הברית לא תהיה אקטיבית בשמירה על האינטרסים של ישראל בזירה זו, משום שושינגטון אינה מעוניינת להתבוסס בביצה הסורית (גם כתוצאה מכישלון הניסיונות לכוון באפגניסטן ובעיראק סדר חדש, על פי ההעדפה האמריקאית). יתר על כן, ממשל טראמפ רואה בזירה הסורית אפשרות לקדם את שיתוף פעולה עם מוסקבה, שאותו הוא מעוניין להרחיב גם לזירות נוספות (בראשן צפון-קוריה).

לצד האיומים והאתגרים המתגברים, במצב המתהווה בזירת סוריה גלומות גם אפשרויות והזדמנויות לעצב לישראל סביבה אסטרטגית נוחה. האפשרויות משלבות רכיבי עוצמה רכה וקשה, וכן פעילות עצמאית לצד שיתופי פעולה.

1. במישור הצבאי, הנוכחות האיראנית בסוריה מגבירה את היכולת המעשית לפגוע בנכסים איראניים. בהקשר רחב יותר, יכולת פגיעה זו תאפשר לישראל להמשיך להקרין הרתעה וכוח היזק במרחב הסורי והלבנוני כאמצעי להפעלת לחץ על איראן ומשטר אסד לעכב את פעולותיהם בדרום סוריה, ולעודד את רוסיה להיעתר לדרישות ישראל להגביל את הנוכחות וההשפעה האיראנית באזור זה. בתגובה למהלכים איראניים מתגרים, על צעדיה המבצעיים של ישראל לכלול מהלכים מפתיעים שיהיו שונים מהמוכר על ידי יריביה, ויעבירו מסר של נחישות למנוע דומיננטיות איראנית והתבססות כוחות ותשתיות ייצור ואחסנה איראניות בסוריה לאורך זמן.
2. בחודשים הקרובים (תחילת 2018) צפוי משטר אסד, בסיוע איראן ושלוחיה, להפעיל מאמץ צבאי במטרה להשתלט על דרום סוריה ורמת הגולן. לפיכך, על ישראל להיערך להסלמה בדרום סוריה ולשמירה על הקווים האדומים שהציבה, שעיקרם מניעת היערכות של איראן ושלוחיה ברמת הגולן ובסמיכות לה. לפי דיווחים לא רשמיים, ישראל דרשה מרוסיה להרחיק את הכוחות המופעלים על ידי איראן לטווח של 30-40 קילומטרים מהגבול, אולם במסגרת הסכם העקרונות האמריקאית-רוסית שנתם בנובמבר סוכם בפועל על הרחקתם לכ-20 קילומטרים מהגבול בדרום רמת הגולן ובמרכזה, ושבעה-שמונה קילומטרים בלבד בצפון הרמה (בשל הסמיכות למרחב דמשק). אופציה מומלצת עבור ישראל היא לשרטט קו אדום באמצעות נקיטת פעולות בשטח ולא באמצעות רטוריקה, תוך שימוש בעוצמה צבאית בהתאם להערכת האיום. כך לא תהיה ישראל כבולה לדרך פעולה מחייבת אחת ואף תייצר חוסר ודאות באיראן. במקביל, נכון למקד מאמץ ליצור השפעה במרחב זה כאזור חיץ בין ישראל לבין הכוחות הפרו-אסדים והשלוחים האיראניים. זאת, באמצעות חיזוק הקשר עם קהילות וגורמי כוח מקומיים והענקת סיוע להתארגנותם, כולל באמצעי לחימה, בעיקר לאחר שארצות הברית הפסיקה את הסיוע לגורמי צבא סוריה החופשית. זאת, בנוסף לסיוע אזרחי והומניטרי (בין היתר בתחומי הרפואה, המזון והחקלאות), במסגרת מנהלת 'שכנות טובה', המספקת סיוע לתושבים. עם זאת, קיום יחסי שכנות טובה ושיתוף פעולה עם גורמי כוח מקומיים יתחרו ככל הנראה בניסיונות מצד משטר אסד להציע הטבות מפליגות לאלו שיעברו למחנהו. לפיכך, ישראל תחויב להשקיע תשומות רבות יותר במרחב, אך תוך "גידור" מדרגות

ההסלמה, כדי למנוע גלישה למצב שצה"ל ייאלץ להשתלט על שטחים בצד הסורי של רמת הגולן.

3. במסגרת הדיאלוג עם רוסיה, על ישראל להציג מספר דרישות עיקריות: השתלבות ישראלית (לפחות מאחורי הקלעים) בדיונים על עתידה של סוריה; פיקוח ובקרה של רוסיה במטרה למנוע נוכחות איראן ושלוחיה בדרום סוריה, אך גם מניעת התבססות איראנית מצפון לדמשק באמצעות היערכות קבועה של כוחות איראניים ושלוחיהם, וכן הקמת תשתיות להיערכות, לאחסנה ולייצור אמצעי לחימה; מניעת שימוש איראני בנכסים אסטרטגיים רוסיים בשטח סוריה (נמלי ים ושדה תעופה); מניעת זליגת נשק רוסי לחזבאללה ולמיליציות השיעיות; מניעת הקמת תשתיות איראניות לאחסון, לייצור ולהרכבת נשק בסוריה.

4. מומלץ לממשלת ישראל לנקוט מאמץ ולגבש אסטרטגיה משותפת עם הממשל בווינגטון בנושא הנוכחות וההשפעה של כוחות איראן ורוסיה בסוריה, תוך הדגשת ההערכה כי רעיונות סלפיים-ג'האדיים לא יתפוגגו אחרי הבסת 'המדינה האסלאמית', וכי ההתנדבות לשורות הסלפיה-ג'האדיה צפויה להימשך, בין היתר, על רקע הדומיננטיות האיראנית במרחב העיראקי-סורי-לבנוני. מכאן שחיוני לשכנע את הממשל האמריקאי בצורך ליצור חיץ בתוך הסהר השיעי, ובכלל זאת להמשיך לתמוך בממשלת עבאדי בעיראק באופן שיפחית את השפעת איראן ויציב אתגרים בפני "הגשר היבשתי" של איראן לסוריה. במקביל, יש לרתום את ארצות הברית להשתתפות במנגנון הפיקוח על הסכמי הפסקת האש בסוריה ואכיפתם, וכן בשיקום המרחב האזרחי בדרום סוריה ובחיזוק כוחות מקומיים המתנגדים להשפעה האיראנית. את המהלכים הללו ראוי לקדם בשיתוף פעולה עם ירדן.

5. צפוי שהשחקנים הפנים-סוריים יסכימו לשתף פעולה עם ישראל רק בעבור תמורות הולמות, בעלות משמעות שתגבר על אלה שיוצעו להם על ידי הקואליציה הפרו-אסדית. לפיכך, על מנת לבסס שיתוף פעולה עימם, על ישראל להשקיע משאבים לוגיסטיים מרובים בפרויקט התמיכה בגורמי כוח סוניים, דרוזיים וכורדיים בסוריה. 6. נכון לאתר מוקדי חיכוך בין רוסיה לאיראן במישור התחרות על דומיננטיות בסוריה ובאשר לאופי המשטר העתידי, ולהגבירם בפעולה מושכלת.

לבסוף, על ישראל להציג עמדה ברורה בשאלת עתידה של סוריה. עמדה כזו צריכה לכלול תמיכה בתהליך שמובילה רוסיה, שתכליתו פתרון מבוסס על מבנה פדרטיבי בהתאם ליחסי הכוחות הפנימיים במדינה, ויציאת הכוחות הזרים. מדיניות הישיבה על הגדר שנקטה ממשלת ישראל מיצתה את עצמה, בעיקר בשלב תחילת הדיונים על עיצוב הסדר העתידי בסוריה. ישראל אומנם פועלת בשנה האחרונה בערוצים

ישירים ועקיפים על מנת להשפיע על התהליך, בעיקר בדרום סוריה, אולם כל עוד לא תפגין כוונות רציניות ותדגיש את פוטנציאל ההיזק שתוכל לגרום – השפעתה תיוותר מוגבלת ומצבה הביטחוני יהיה מאתגר. התכלית האסטרטגית המומלצת לישראל היא לפיכך כינון מחוז פדרטיבי בדרום סוריה שלא יהיה תלוי במשטר אסד, ויהיה מושפע פחות מהדומיננטיות האיראנית במדינה. כך ניתן יהיה לצמצם את השפעתה של איראן בסוריה באמצעות הגבלת היכולות של שלטון מרכזי המודרך מטהראן. על העמדה הישראלית לכלול גם דרישה ליציאת הכוחות הזרים מסוריה, תוך התמקדות בחזבאללה ובמיליציות השיעיות, בשל היותם גורם למתח פנימי ולהתחזקות הקיצוניות, וכן למאבקים מתמשכים בעלי פוטנציאל הסלמה. ישראל גם צריכה להביע התנגדות להשארת אסד בכס הנשיאות, בעיקר משיקולים הומניים ומוסריים.

הערות

- 1 בראיון שהעניק לאתר החדשות ח'בר אונליין ב-11 בספטמבר 2017, <http://www.khabaronline.ir/detail/704569/World/middle-east>
- 2 דברי השגריר דייוויד סתרפילד במכון וושינגטון ב-25 בספטמבר, 2017.
- 3 יואב לימור, "אם מליציות מאיראן יתערבו בלבנון – הן לא יחזרו הביתה", **ישראל היום**, ישראל השבוע – מוסף ראש השנה, 19 בספטמבר 2017, <http://www.israelhayom.co.il/article/505251>